

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Czövek Ágnes

„Bezörgetek a menny kapuin...”

**A vers mint imádság a XIX-XX. század fordulójának és a
XX. század első felének lengyel és orosz költészetében**

DE Bölcsészettudományi Kar
2008

I. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A hívő ember, ha Istennel beszél, azt mondjuk: imádkozik. Nem túlzás azt állítani, hogy az Isten–ember párbeszéd túlnyomórészt imádságokban realizálódik. Az imádság jelenléte a szépirodalomban a legkorábbi időkre nyúlik vissza. Ugyan műfajként határozzák meg, de e körül a műfajiság körül van néhány tisztázatlan kérdés. A dolgozat egyik célja, hogy az ima belső szerkezeti sajátosságait feltárva pontosabban körülhatárolható legyen ez a műfaj. Másrészt a jellegzetességek pontosabb meghatározásával el lehessen különíteni az imát egyéb rokon műfajoktól, mint például a zsoltár vagy a himnusz.

Másik célja a dolgozatnak az, hogy leírja az ima műfajának változásait a modernségben. A szekularizált világ embere ugyanis már nem tud úgy szólni Istenhez, mint a régebbi koroké, aki számára Isten (jelen)léte megkérdőjelezhetetlen és természetes volt.

A harmadik kérdéskör, s igazából innen indul ki a vizsgálódás is, az úgynevezett *istenes versek* problémája. A magyar irodalomtudomány sokszor axiómaként kezeli ezt a fogalmat, holott nincs egységesen elfogadott meghatározása. A lengyel és orosz irodalomtudományban pedig nem is létezik ilyen fogalom, helyette a *vallásos költészet* és hasonló, szintén képlékeny megnevezéseket használják. Az értekezés kísérletet tesz az istenes vers terminus pontosabb meghatározására is, valamint arra, hogy meghatározza az istenes vers és az ima viszonyát.

A dolgozat a XIX–XX. század fordulójától a második világháború végéig tartó időszak költői imáit és istenes verseit elemzi. Az időszak kijelölése bizonyos tekintetben önkényes. Nem vettem figyelembe sem az orosz, sem a lengyel irodalomtörténet korszakolását. Egy szempont vezérelt csupán a választásban: ebben az időszakban a világnézetek sokfélesége már megkérdőjelezhetetlen az európai kultúrában.

Az úgynevezett vallásos irodalom igen kutatott terület az irodalomtudományban, különösen 1989 óta. A magyar és orosz irodalomtudomány azonban néhány éve foglalkozik komolyabban és érdemlegesen ezzel a kérdéskörrel. A kutatások állapotát, milyenségét megismerve azt mondhatom, hogy az imának mint szépirodalmi műfajnak a részletesebb vizsgálatára még nem került sor. Egyetlen, lengyel nyelvű munkáról tudok, amely disszertációm kéziratának lezárásáig megjelent a témában: Marzena Makuchowska: *Modlitwa jako gatunek języka religijnego* (Opole, 1998). A szerző azonban nem a költői imákat vizsgálja, és más módszereket alkalmaz.

Témaválasztásomat az indokolja, hogy az ima az a műfaj, amely a legközvetlenebb, legszemélyesebb kapcsolatot teszi lehetővé a szent és a profán között, a líra pedig az a

műnem, amelyben ez a személyesség teljes mértékben érvényre juthat, kibontakozhat. Ezért az imádság minden „vallásos” irodalmi alkotásnak bizonyos tekintetben alapja; s mivel, mint fentebb említettem, a kutatások nem terjedtek ki eddig erre a *szépirodalmi* műfajra, érdemesnek tartom a részletesebb vizsgálatra.

II. Alkalmazott módszerek

Az ima olyan szöveg és cselekvéssor, amelynek minden egyes részlete hordoz valamilyen önmagán túli jelentést. Ezeknek a jelentéseknek a kibontásához, s így az imádság alaposabb megismeréséhez a szemiotikai vizsgálódás vihet közelebb. Az ima (illetve részben az istenes vers) szövegének részletes tanulmányozásához az Igor Pavlovics Szmirnov és Johanna Renate Döring-Szmirnova által létrehozott, a szövegek belső rendszeréről felállított diakronikus modell ad elméleti alapot. A modell megalkotói abból indulnak ki, hogy a szövegekben lévő és azt meghatározó struktúrák folyamatosan változnak. „Diakronikus modell létrehozásakor a szemiotikai közeget mint ambivalenst, önmagának ellentmondót kell elképzelni: ebben a (dialektikus) megvilágításban a szövegek és a társadalmi-fizikai valóság közt vagy úgy állítható fel kölcsönös összefüggési viszony, hogy a szövegek magukra veszik ennek a valóságnak a vonásait, vagy úgy, hogy átadják neki a magukéit. Így a diakronikus modell alapja az antitézis lesz: a reáliák világához hasonult szöveg univerzum vs. a szöveg univerzumhoz hasonult reáliák világa. Diakronikus váltásként jelentkezik az a szemszögváltás, amelyből a kultúrahordozók vagy a szövegek világát, vagy a társadalmi-fizikai valóságot szemlélik. Ily módon két alapvető tudattípust kapunk, melyek a kultúra evolúciója során váltakoznak (...): az első tudattípus abból a folyamatból nő ki, amelynek során a jelek a jelöltekkel válnak egyenlővé, a másik abból, amikor a jelöltek a jelekkel lesznek egyenlők.” (Döring-Szmirnova, J. R. – Szmirnov, I. P.: *A kultúra történeti tipológiájának vázlata...→ realizmus → (...) → posztszimbolizmus (avantgárd) →... = Világok és ellenvilágok az orosz irodalomban*. Szerk.: Kukucska Csilla. Debrecen, 2002. 27.)

Az úgynevezett vallásos szövegek világa a szent–profán oppozíció mentén írható le. (Szent: ami örökkévaló, természetfölötti, a fizikai téren és időn túli; profán: ami időleges, nem természetfölötti, a fizikai térben és időben behatárolt.) Ehhez az oppozícióhoz való viszony hívja életre a vallásos szövegekben jelentkező kétféle tudattípust: az egyik tudattípus, az ún. elsődleges, figyelembe veszi a szent és profán oppozíciója körül körvonalazódó valóságot, mintegy abban létezik, míg a másik, az úgynevezett másodlagos tudattípus, megkerüli vagy

legalábbis igyekszik megkerülni ezt az oppozíciót, s a valóság leírásához más kategóriákat is keres.

A megállapított két tudattípus alakulását, érvényesülését követem végig a dolgozatban az imaszövegek különböző szintű vizsgálata során. Ezáltal leírható az, hogy milyen a modernség imája, illetve miben különbözik az alteritás imájától, s megállapíthatók bizonyos átmeneti állapotok és folyamatok is.

A különböző ima- és istenes vers szövegek jelentése nemcsak az adott szövegre korlátozódik, hanem más szövegekre is kiterjed(het). Ez a tény a transztextualitás problémáját is előhívja, ugyanis igen gyakori, hogy egy-egy költői imában vagy istenes versben más, sokszor a Bibliából vagy egyéb „vallásos szövegből” vett textusok bukkannak fel. A szövegközi viszonyok leírásához Gérard Genette fogalmait alkalmaztam.

Genette a szövegek közötti kapcsolódási lehetőségeket transztextuális kapcsolatoknak nevezi. Összesen öt szövegközi kapcsolatot tart számon. Az intertextualitást „egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenléteként” (Genette, Gérard: *Transztextualitás*. = „Helikon” 1996/ 1-2, 82–83.) határozza meg. Az intertextuális kapcsolaton belül elkülöníti a jelölt vagy jelöletlen idézetet, mint leginkább szó szerinti változatot, a következő változat a plágium, az idézés szó szerinti, de be nem vallott variánsa. Ennél még kevésbé explicit, illetve szó szerinti idézés a célzás. Ezeknél a kapcsolódásoknál érdemes figyelembe venni, hogy az új szöveggörnyezet mennyire ad új jelentést az idézett szövegnek. A transztextuális kapcsolatok második nagyobb kategóriája a paratextualitás. Paratextus lehet a cím, az alcím, előszó, utószó, jegyzetek, mottó, borítólapp, vázlatok, pizskozatok stb., tehát az olyan szövegek, amelyek egy másik szöveg környezetét teremtik meg. A harmadik szövegközi viszony a metatextualitás, amelybe olyan szövegkapcsolatok tartoznak, amikor egy szöveg egy másikat kommentál. A hypertextualitás, amely a negyedik fajtája a transztextuális kapcsolatoknak, „egy korábban már létező szövegből egy derivált szöveget” (Genette 1996: 86) hoz létre. Az a szöveg, amelyik derivál, az ún. hypotextus, míg az átalakított szöveg a hypertextus. A hypertextualitás körébe tartozik az olyan eljárás is, mint pl. a téma vagy egy motívum átvétele, a műfaji sajátosságok kölcsönzése, de ugyanúgy ide tartozik a forma- és stílusimitáció is. Az ötödik szövegközi kapcsolatot architextualitásnak nevezzük, aminek alapja egy mű besorolása valamelyik műfajba (pl. ha egy versnek az a címe, hogy „Óda”).

III. Az értekezés felépítése

Az értekezés kiindulópontja az volt, hogy az úgynevezett vallásos költészet legfontosabb műfajának, az imának csak olyan meghatározása létezik, amely a modernségben keletkezett költői imák esetében nem teljesen felel meg a valóságnak. Ahhoz, hogy ezt belássuk, és némiképp meghatározzuk, miben különböznek a modernség imái korábbi korok imáitól, messzebbre kellett elindulni és több más dolgot kellett figyelembe venni.

Az irodalomtudományban előszeretettel használt, de túl tág és túl sokféleképpen értelmezett *vallásos költészet* kifejezés helyett célszerűbb az *istenes vers* kategóriáját bevezetni. Ez a terminus ugyan megvan a magyar terminológiában, de nincs teljes mértékben kialakult, elfogadott leírása. Az orosz és lengyel irodalomtudományban egyáltalán nincs ilyen kifejezés (s ennek megfelelően meghatározás sincs), de lehetne használni a *cmuxu κ βοzy*, illetve a *wiersz do boga*¹ formákat.

Ahhoz, hogy a továbbiakban használhassam az istenes vers kifejezést, meg kellett határozni, mit is értek rajta. Ehhez a következőket kellett figyelembe venni: versről van szó, tehát bizonyos, hogy az istenes vers a líra műnemébe tartozó alkotás. A költészetnek két fontos tulajdonsága segítette a továbbiakban a fogalom meghatározását: a költői szövegek dialogikus jellege, illetve a költői és vallásos szövegek nyelvének hasonlósága.

A költészet dialogikus voltára sokan rámutattak már. Ennek lényege az Én Másikban való felismerése, a szöveg szintjén pedig az olvasó dialógusba tud lépni ezzel a Mászal. Az istenes versek esetén az olvasó a szövegen keresztül Istennel lép kapcsolatba, mivel azokat úgy tekinthetjük, mint válaszokat az Isten által kezdeményezett párbeszédben.

A költői szövegek és vallásos textusok közötti hasonlóságra is nem egy irodalmár hívta fel a figyelmet. A Northrop Frye nyomán metaforikus nyelvi módnak nevezett „nyelv” (amelyben a jelöltek egyenlővé válnak a jelekkel) az, amely képes a vallás és a költészet, az irodalom valóságának megragadására, leírására. Ugyanakkor azt is világosan kell látnunk, hogy a modernségben az Istenről, illetve az Istennel való beszéd csak és kizárólag a metaforikus nyelvi módban lehetséges.

A további vizsgálódásokhoz, de magának az istenes versnek a meghatározásához is szükséges volt tisztázni két fogalmat: a szent és a profán kategóriáját, illetve ezek egymáshoz való viszonyát. A szent–profán kategóriapárhoz való viszonyulás az emberi történelemben

¹ A *боz* és *бог* szavak kisbetűs írása azért indokolt, mert az isten lehet, bárki és bármi, akit vagy amit a lírai én annak tart.

kétféle tudattípust hívott életre. Az időrendben első, s éppen ezért elsődlegesnek nevezett tudattípus figyelembe veszi a szent és profán dichotómiáját, a másik, később keletkezett, azaz másodlagos tudattípus pedig figyelmen kívül hagyja. A modernségben az elsődleges tudattípus háttérbe szorul, és a másodlagos érvényesül jobban.

A fentiekből következik, hogy az istenes vers tehát, amely nem más, mint olyan lírai műalkotás, amelyben párbeszédbe léphetünk a szenttel, azaz a profán kommunikálhat a szenttel, más értelmet kap a modernségben.

Mivel ennek a *más értelemnek* a pontos megmutatása igen-igen hosszadalmas és bonyolult, nem az istenes vers, hanem egy szűkebb kategória, pontosabban műfaj vizsgálata a dolgozat tárgya. Azaz az istenes versek azon alkategóriájának egyik képviselője, amelyben én–te kommunikáció van: az ima.

Az ima műfajának, szerkezetének vizsgálata három szinten történt meg, hogy rendszerezve láthassuk ennek a műfajnak a jellemzőit, illetve kimutathatók legyenek a modernségben bekövetkezett változások is. Ez a három szint a következő: nyelvi, kommunikációs és ideológiai.

Az ima nyelvi szinten történő vizsgálatával *Az ima mint nyelvi kommunikáció* című alfejezetben foglalkoztam. Megállapítottam, hogy az ima úgynevezett intenciókból épül fel: megszólítás, kérés, kérés indoklása, hálaadás, bűnvallás, dicsőítés, záróformula. A modernségben a következő változások tapasztalhatók: megjelenik a kérdés mint új intenció, illetve sokszor elmaradnak bizonyos intenciók, vagy akár csak egy marad meg (ez leggyakrabban a megszólítás). Ha magának a szentnek a kommunikációját vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy a modernség imáiban előfordul, hogy maga Isten is megszólal, „belekerül” a szövegbe. Ez az elsődleges tudattípus szerint eljáró ember imáiban nem képzelhető el, csak akkor, ha a lírai én idézi Isten korábbi szavait (pl. a Bibliából).

A második vizsgálódási szint a kommunikációs szint. Ide a dolgozat három alfejezete sorolható: *Az ima mint nyelven kívüli kommunikáció*, *Az ima mint viszonybeszéd*, *Az ima mint beszédviszony*.

Az ima mint nyelven kívüli kommunikáció című részben sorra vettem az ima körülményeit: az ima helye, ideje, az ima mint test- és tárgybeszéd (amelyek a versekben átalakulnak szóbeszéddé). A modernség hozta változás az, hogy az ima ideje és helye nem különül el: nincs szent hely és profán hely, nincsen szent idő és profán idő. A lírai éntől függ, hogy mit tekint szentnek és mit nem. A test- és tárgybeszéd is átértékelődik, mivel sokszor kiüresedettnek, jelentés nélkülinek, éppen ezért feleslegesnek ítéli a beszélő a tárgy- és

testbeszéd gesztusait. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a rituálékat tekinti üresnek, semmitmondónak.

Az ima mint viszonybeszéd című alfejezetben a kommunikáló felek viszonyát vizsgáltam a szövegeken keresztül. Következtetésként az vonható le, hogy míg az elsődleges tudattípus számára megkérdőjelezhetetlen a szent és profán között fennálló alárendeltségi viszony, addig a modernségben előtérbe kerülő másodlagos tudattípus felborítja ezt a viszonyt, mellérendelővé teszi.

Az ima mint beszédviszony című alfejezetben a kommunikáció közvetlen és közvetett voltával foglalkoztam. Megállapítottam, hogy mindkét tudattípus előszeretettel alkalmazza az ún. közvetett kommunikációt, azaz mediátorokon keresztül beszél a szenttel. A mediátorok szerepe azonban számukra más és más. Az elsődleges tudattípus szerint eljáró lírai én „csupán” közvetítőt lát a mediátorban, a másodlagos tudattípus beszélője viszont a mediátort teszi a szent, sokszor a legfőbb szent helyére, ilyen módon próbálja magához közelebb hozni a távoli, kiismerhetetlen szentet.

A kutatások harmadik szintje az ideológiai szint. Ennek vizsgálata két alfejezetben (*Az ima mint beszédjog / kötelesség*, *Az ima mint kognitív objektiváció*) került előtérbe.

Az ima mint beszédjog / kötelesség című alfejezetben két, egymástól valamennyire elkülönülő kérdés merült fel.

Az első kérdés a szent és profán közötti egyensúly megléte, illetve meg nem léte a költői művekben. Az elsődleges tudattípus szerint gondolkodó lírai én számára a két szféra egyensúlyban van, vagy ha fel is billen ez az egyensúly, az csak ideiglenes állapot lehet, mert az egyensúly hiánya nemléthez vezethet. A másodlagos tudattípus szerint gondolkodó beszélő olyan világban él, ahol a felborult egyensúly a természetes állapot. Kérdés, hogy valóban természetes-e; lehet-e benne élni, vagy valamilyen módon el kell menekülni ebből a világból, esetleg lehetséges az egyensúly helyreállítása?

A másik problémakör a beszédjog / kötelesség kapcsán a parafrázisok, illetve a transztextuális összefüggések problémája. A parafrázisokat három jellemző szerint osztályoztam: 1. teljes vagy részleges parafrázis, 2. tartalmi vagy szó szerinti, 3. verses vagy prózai (utóbbi, esetünkben, nem releváns). A parafrázisok osztályozása összhangba hozható a transztextuális kapcsolatok feltérképezésével. A Genette-féle terminológiát és rendszert felhasználva igyekeztem rámutatni a költői szövegekben található idegen szövegekre. Természetesen valamilyen rendszerező szempont itt is szükséges volt: két nagy csoportra osztottam azokat a verseket, amelyekben parafrázált szövegek találhatók. Az egyik csoportba azok kerültek, amelyekben a nem saját szöveg az elsődleges tudattípust erősítette, vagyis

erősítette a szent és profán kapcsolatot, a másik csoportba azok a szövegek kerültek, amelyekben a más szöveg gyengítette a szent-profán kapcsolatot, azaz a másodlagos tudattípust erősítette.

Az ima mint kognitív objektiváció című részben azt igyekeztem feltárni, hogy a szigorúan behatárolt ima műfajában milyen sokféle tudás mutatkozik meg. Véggkövetkeztetésként leszűrhető, hogy a modernségben a *hit* csupán egy a lehetséges tudástípusok közül, az elsődleges tudattípus embere számára ez *a* tudás, a másodlagos tudattípus embere ezt a tudást összeveti más tudástípusokkal, vagy éppenséggel azért szenved, mert belátja, hogy képtelen megszerezni ezt a tudást. A szent tudása, amennyiben kiolvasható a költeményekből, igyekszik egyensúlyban tartani a szent és profán világot. A modernségben sokszor ez a tudás is megkérdőjeleződik: a lírai én nem hisz az Isten mindenhatóságában.

Az utolsó alfejezet *Az ima mint műfaj* címet viseli, és bizonyos tekintetben összefoglaló jellegű. A megelőző alfejezetek alapján megállapítottam, hogy az ima olyan műfaj, amelyben vertikális irányú kommunikáció zajlik (szent és profán között), meghatározott intenciói vannak, kiegészülhet nem verbális elemekkel. A költői imákra, amikkel tulajdonképpen foglalkoztam, még az is jellemző, hogy a líra műnemébe tartoznak, verses formájuk van, írásban rögzítettek. A modernség költői imáinak egy részéről az is elmondható, hogy bizonyos intenciók elmaradhatnak, megjelenhet bennük a kérdés intenciója, nem egyértelműsíthető bennük a szent és profán egyensúlya.

A költői imákon kívül más, rokon műfajokat is érintettem ebben a részben: anti-ima, ál-ima (melyek tipikusan a másodlagos tudattípus „termékei”), vannak versek, amelyek „átmenetet” képeznek az ima és az istenes vers között, vannak továbbá istenes versek, ál-istenes versek, anti-istenes versek. A felsorolt műfajokat, illetve, az istenes versek esetén, kategóriákat annak alapján állítottam fel, hogy mennyire találhatóak meg bennük az imának mint műfajnak a jellemzői. Vannak azonban olyan műfajok, amik szintén imáknak tekinthetők, de annak alapján is elkülöníthetők, hogy bennük egy-egy intenció kap hangsúlyt. Ezek a himnuszok, ál-himnuszok és hitvallások. A zsoltár műfaja az alapján különíthető el, hogy az *csak* a Bibliában található imádságokat jelöli, tehát itt a műfajiság másfajta kritériuma játszik fontos szerepet.

A műfajiság meghatározásának egyik lehetséges módja az architextuális műfajmegjelölés. Kérdés azonban, hogy pl. egy Ima című költemény valóban megfelel-e a műfaj „kötelező” sajátosságai által támasztott követelményeknek. A modernségben gyakran nem, ezért külön fel kell hívni a figyelmet a cím és a szöveg jellemzői között feszülő ellentmondásokra, ami természetesen a költői kifejezés egyik formája lehet.

Kitértem arra is, hogy találhatók-e különbségek az orosz és a lengyel imák és istenes versek között. Be kellett látnom, hogy ha vannak is különbségek, azok csupán a tárgy- és testbeszéd szintjén jelennek meg.

Szükségesnek láttam azt is, hogy részletesebben elemezzek néhány művet azért, hogy közelebbről, az összefüggésekre rávilágítva is képet kapjak a fentebb felvázolt kérdésekről, a szent és profán költői imákban és istenes versekben megjelenő, sokszor bonyolult viszonyáról és ennek a viszonynak a változatairól és változásairól a modernségben. Mindaz, amit a IV. fejezetben felvázoltam, bizonyítást nyert a részletes verselemzésekben. Ugyanakkor itt nyílt lehetőség az adott költemények verstani, stilisztikai vizsgálatára is.

IV. Az értekezés eredményeinek rövid összefoglalása

Az értekezés felépítésének leírásakor ugyan kitértem az elért eredményekre is, hiszen a dolgozat részei szoros összefüggésben állnak egymással, azonban ezúttal tézisszerűen is összefoglalom azokat az új következtetéseket, amikre a disszertációban jutottam.

Meghatároztam az istenes vers fogalmát ismerveinek leírása alapján.

Meghatároztam a költői imádság műfaját; száz vers alapján elemeztem:

- az imádságot mint nyelvi és nyelven kívüli kommunikációt,
- mint közvetett és közvetlen kommunikációt,
- az imában kommunikáló felek viszonyát,
- az imában lévő szent-profán viszony kiegyensúlyozottságát,
- az imádság transztextuális kapcsolatait,
- az imádságból származó tudás milyenségét.

Az ima részletes vizsgálatakor minden egyes fejezetben részletesen kitértem az ima műfaját érintő, modernségben bekövetkezett változásokra. A modern költői imáról a következők állapíthatók meg:

- új intencót (*kérdés*) tartalmaz; sokszor csak a *megszólítás* intenciója szerepel,
- a nyelven kívüli kommunikáció jegyei kevesebbszer bukkannak fel benne,
- ha van mediátor az imában, akkor az a szent helyére léphet; bármi lehet mediátor,

- a szent-profán egyensúly gyakran felborul és ennek helyreállításáról sokszor lemond a lírai én,
- a Biblia és egyéb imádságok szövege gyakran teljesen új jelentést kap a modern imádságban,
- a modern imában a hit csak egy a létező tudástípusok közül.

Az imádság műfajának meghatározása lehetővé tette más, rokon műfajok meghatározását is (ál-ima, anti-ima, himnusz, hitvallás).

A részletesebb versértelmezés rámutatott a költői imádság és istenes vers formai sajátosságaira.

Megállapítást nyert, hogy az orosz és lengyel költői imák között igazi különbség csak a tárgy- és testbeszéd szintjén, azaz a nyelven kívüli kommunikáció egy szegmensében fedezhető fel.

V. Publikációs jegyzék

Cs. Varga István: *Szent művészet.* = Új Ember, LVIII./21., 2002 (recenzió); 11

Мотив „Иерусалима” в трёх стихотворениях (Ёжефа Кишиша, Осипа Мандельштама и Алици Ивановской). = Slavica, XXXIII, 2004; 259-283

„De ő szent palástja szárnyát ránk takarta...”- A nemzeti identitástudat bibliai háttere XIX. századi lengyel és magyar költeményekben. = Kortárs, 49./8., 2005; 75-85

„...więc nic zgoła nowego nie ma pod słońcem.” – A jednak jest? (Kilka parafraz Psalmu 137 w poezji polskiej i rosyjskiej). = Slavica, XXXIV, 2005; 177-185

Szűz Mária – a kapocs Ég és Föld között... = Örök női archetípusok, Debrecen, 2007; 233-245

„...więc nic zgoła nowego nie ma pod słońcem.” ... a jednak jest? Wiersz Czesława Miłosza jako parafraza Psalmu 137. = Slavica Occidentalis, LXIV, 2007; 7-14